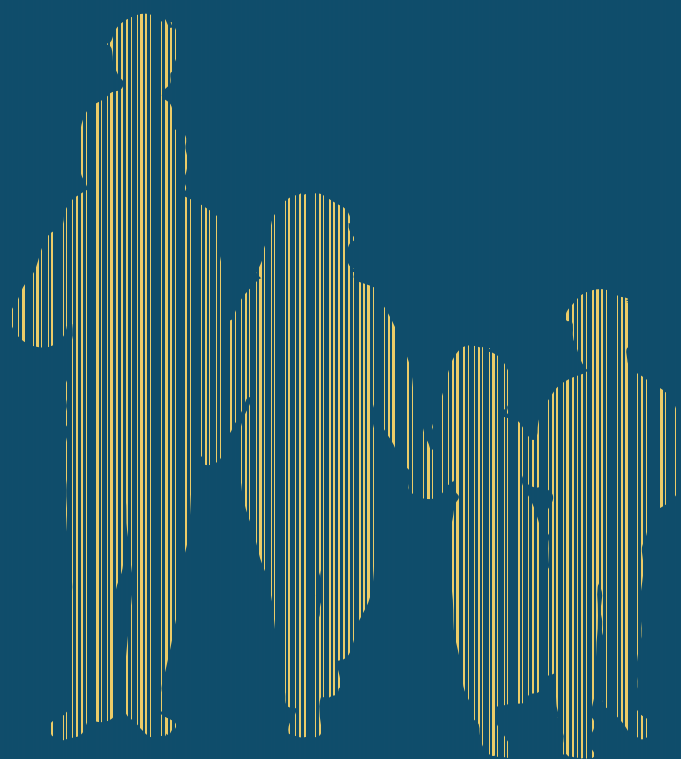

БЕЗПЕКА ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ
В СУЧАСНОМУ СВІТІ
ЯК ВОНА Є

ПРОТИДІЯ

ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ В УКРАЇНІ

Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах
комісією Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України
Лист Інституту модернізації змісту освіти МОН України
від 01.03.2017 р. № 2.1/10-384

Рецензенти:

- **О. ЯРОШ**, доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, член робочої групи МОН з питань протидії дискримінації у сфері освіти
- **П. ОЛЕШКО**, кандидат історичних наук, доцент, ректор Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти
- **В. КОВАЛЬЧУК**, доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри методики навчання та управління навчальними закладами Національного університету біоресурсів і природокористування України

Протидія торгівлі людьми в Україні: програма спецкурсу для педагогічних працівників навчальних закладів загальної середньої освіти: / Розробники: Е. Мручковська, Н. Пахом'юк, О. Кочерга, О. Косьмій. – К.: ВАІТЕ, 2017. – 32 с.

Інститут модернізації змісту освіти

Організація з безпеки та співробітництва в Європі
Координатор проектів в Україні

Die
Bundesregierung

Уряд Федеративної Республіки Німеччина

Government
of Canada Gouvernement
du Canada

Видано Координатором проектів ОБСЕ в Україні у рамках проекту «Поширення Національного механізму взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, в Україні», що впроваджується за фінансової підтримки урядів Канади та Німеччини.

Усі права захищено. Зміст посібника можна безкоштовно копіювати та використовувати в освітніх та інших некомерційних цілях за умови посилання на джерело інформації.

Координатор проектів ОБСЕ в Україні та уряди Канади та Німеччини не несуть відповідальності за зміст та погляди, висловлені у цій публікації.

ПРОТИДІЯ

ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ В УКРАЇНІ

Програма спецкурсу

*для педагогічних працівників
навчальних закладів загальної середньої освіти*

Київ 2017
ВАІТЕ

ЗМІСТ

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА	5
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН.....	8
ЗМІСТ ПРОГРАМИ	9
ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ.....	11
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ.....	15
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ	16
ГЛОСАРІЙ.....	22
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ІНШІ ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА.....	30

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Торгівля людьми є порушенням прав людини, що суперечить міжнародним нормам та Конституції України. Проте це явище було і залишається актуальною проблемою для України. Сучасні форми експлуатації та нові виклики, що їх переживає світ і Україна зокрема, створюють загрозу потрапляння у ситуацію торгівлі людьми практично всіх соціальних груп населення. Низка факторів, а саме: збройний конфлікт на Сході країни, підвищення рівня мобільності населення, поява внутрішньо переміщених осіб та пов'язані з цим трудові міграції населення, економічна нестабільність, зростання рівня безробіття сприяють, на жаль, поширенню випадків учинення цього злочину.

Спецкурс «Протидія торгівлі людьми в Україні» пропонується як складова навчального плану (варіативної частини) закладів післядипломної педагогічної освіти (в рамках підвищення кваліфікації педагогічних працівників). Зростання рівня громадянської та професійної компетентності педагогів і психологів закладів освіти прискорює можливість створення превентивного освітньо-інформаційного простору у навчальному закладі щодо потрапляння осіб, особливо дітей, у ситуації торгівлі людьми.

Мета спецкурсу – ознайомити керівників та педагогічних працівників навчальних закладів та установ системи загальної середньої освіти, педагогів, працівників закладів післядипломної педагогічної освіти з поняттям «торгівля людьми» – його сутністю, чинниками, масштабами та наслідками; нормативно-правовою базою з протидії торгівлі людьми в Україні і світі та її кореляцією з нормативними документами про діяльність державного органу чи організації (установи); з процесом ідентифікації постраждалих від торгівлі людьми, зокрема дітьми, особливостями індивідуальної роботи з постраждалими та їх сім'ями і надання необхідної допомоги, а також з основними принципами та компонентами Національного механізму взаємодії для надання допомоги постраждалим в рамках Закону України «Про протидію торгівлі людьми».

ЗАВДАННЯ СПЕЦКУРСУ:

- розкрити сутність явища «торгівля людьми», ознайомити слухачів з причинами, наслідками, етапами та шляхами потрапляння у ситуацію торгівлі людьми, наголошуючи на особливостях українських реалій;
- ознайомити з нормативно-правовою базою з протидії торгівлі людьми в Україні та світі;

- навчити ідентифікувати постраждалих від торгівлі людьми в Україні, особливо дітей, з метою їх перенаправлення для надання кваліфікованої реабілітаційної допомоги;
- ознайомити із загальними принципами роботи з особами, які постраждали від торгівлі людьми;
- продемонструвати особливості розроблення та впровадження у навчальних закладах превентивних програм та заходів з питань попередження та протидії торгівлі людьми;
- ознайомити з основними принципами механізму взаємодії суб'єктів, діяльність яких пов'язана із питаннями щодо торгівлі людьми та їх вирішенням, і виробити первинні навички такої взаємодії.

По закінченні спецкурсу слухачі знатимуть про:

- масштаби та сучасний стан торгівлі людьми, зокрема дітьми, у світі та в Україні;
- міжнародне та національне законодавство з протидії торгівлі людьми;
- причини торгівлі людьми, особливо дітьми, в Україні;
- основні ознаки та етапи торгівлі людьми;
- потенційні групи ризику;
- основні ознаки експлуатації дітей та дитячої праці;
- наслідки торгівлі людьми для суспільства в цілому і особи зокрема;
- суть превентивної роботи із попередження та протидії торгівлі людьми;
- особливості роботи з учнями та батьками у навчальних закладах загальної середньої освіти щодо попередження та протидії торгівлі людьми;
- специфіку впровадження програм превентивної роботи з питань попередження та протидії торгівлі людьми, зокрема дітьми;

УМІТИМУТЬ:

- ідентифікувати постраждалих від торгівлі людьми, особливо дітей;
- надавати допомогу (в межах своєї компетенції) постраждалим від торгівлі людьми, враховуючи їхні вік та стать;
- перенаправляти постраждалих від торгівлі людьми до суб'єктів Національного механізму взаємодії з метою надання кваліфікованої допомоги;
- розробляти і впроваджувати програми з питань попередження та протидії торгівлі людьми, особливо дітьми;
- обирати і використовувати різні форми й методи роботи з учнями та їхніми батьками із попередження торгівлі людьми;
- організовувати тематичні виховні години та тренінгові заняття з дітьми щодо питань протидії торгівлі дітьми.

Спецкурс розроблено для керівників навчальних закладів загальної середньої освіти, заступників директорів з виховної роботи, педагогів-організаторів, класних керівників, соціальних педагогів, практичних психологів, педагогічних працівників інтернатних закладів, а також для всіх, хто вболіває за майбутнє зростаючого покоління в Україні.

• МЕТОДИ НАВЧАННЯ

Зважаючи на поставлені мету і завдання, важливо приділити увагу активним методам навчання, які максимально наближені до зазначеної проблеми і активізують пізнавальну діяльність.

В організації навчального процесу передбачено проведення лекційних та практичних занять з елементами тренінгу, із використанням мультимедійних навчальних засобів, а також самостійну роботу слухачів.

- **МЕТОДИ КОНТРОЛЮ** – вхідне та підсумкове тестування.

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Тема	Розподіл годин				
	Лекційні заняття	Семінари	Практичні заняття	Самостійна робота	Загальна кількість годин
1. Поняття «торгівля людьми»: масштаби, основні причини та наслідки. Ситуація з торгівлею людьми в Україні і світі. Групи ризику. Нормативно-правова база з протидії торгівлі людьми в Україні	1	-	-	3	4
2. Виявлення постраждалих від торгівлі людьми, зокрема дітей, та особливості роботи з ними	1	-	2	2	5
3. Національний механізм взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, в Україні	1	-	-	2	3
4. Методичні основи організації роботи щодо попередження торгівлі людьми	1	-	1	1	3
Разом:	4	-	3	8	15

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

ТЕМА 1. Поняття «торгівля людьми»: масштаби, основні причини та наслідки. Ситуація в Україні і світі. Групи ризику. Нормативно-правова база з протидії торгівлі людьми в Україні

- Сутність проблеми та різновиди торгівлі людьми й експлуатації дітей. Етапи торгівлі людьми.
- Визначення поняття «торгівля людьми» в міжнародних та українських нормативно-правових актах. Порушення основоположних прав та свобод людини в контексті торгівлі людьми. Причини, сучасний стан та масштаби торгівлі людьми в Україні та світі.
- Нормативно-правова база з протидії торгівлі людьми: Конституція України; Кримінальний кодекс України; Кримінальний процесуальний кодекс України; Закон України «Про протидію торгівлі людьми»; Державна соціальна програма з протидії торгівлі людьми до 2020 року.

Література основна: [1; 3; 4; 17; 18].

ТЕМА 2. Виявлення постраждалих від торгівлі людьми, зокрема дітей, та особливості роботи з ними

- Виявлення постраждалих від торгівлі людьми.
- Основні критерії (індикатори) торгівлі людьми.
- Характерні особливості постраждалих від торгівлі людьми.
- Діти як постраждалі від торгівлі людьми.
- Основні потреби та проблеми постраждалих від торгівлі людьми.
- Техніка первинного інтерв'ю.
- Моральні принципи та етичні засади роботи з постраждалими.
- Особливості роботи з дітьми, які постраждали від торгівлі людьми.

Література основна: [1; 16; 17; 18].

**ТЕМА 3.
Національний
механізм взаємодії
суб'єктів, які
здійснюють заходи
у сфері протидії
торгівлі людьми, в
Україні**

- Визначення Національного механізму взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, в Україні.
- Процедура встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми.
- Повноваження закладу освіти в системі надання комплексної допомоги дітям / особам, які постраждали від торгівлі людьми.

Література основна: [1; 2; 5; 7; 26].

**ТЕМА 4. Методичні
основи організації
роботи щодо
попередження
торгівлі людьми**

- Попередження торгівлі людьми як складова превентивного виховання.
- Методичні основи організації навчально-виховної роботи щодо попередження торгівлі людьми.
- Форми превентивної роботи з дітьми та дорослими.
- Орієнтовний план уроку (тренінгу) з питань попередження торгівлі людьми.
- Профорієнтаційна робота у навчальному закладі як метод попередження та протидії експлуатації дітей.

Література основна: [7; 9-14; 15; 29].

ЗАНЯТТЯ 1.

Ідентифікація та виявлення осіб, які постраждали від торгівлі людьми.

Мета: навчитися виявляти ознаки злочину торгівлі людьми та проводити їх розмежування на прямі (об'єктивні) та непрямі (суб'єктивні).

Хід проведення заняття

1. Запитайте у групи, чи має хтось досвід спілкування із постраждалими від торгівлі людьми особами?
2. Використовуйте цей досвід, ставлячи запитання до учасників групи.
3. Дайте можливість ознайомитися із запропонованою ситуацією та попросіть учасників підкреслити (виділити) однією лінією прямі ознаки та двома лініями – непрямі ознаки злочину торгівлі людьми у тексті ситуації.
4. Витримайте паузу та запитайте, чи вважають вони прочитану ситуацію «торгівлею людьми»? Якщо так, то чому? Якщо ні, то чому? Чим вони керувалися, коли визначалися із відповіддю?
5. Дайте можливість групі подискутувати, а потім узагальніть всі озвучені ознаки у дві групи: прямі ознаки та непрямі ознаки.

Методичні застереження

Під час виконання цієї вправи дуже часто виникають діалоги, які ґрунтуються на стереотипному мисленні, зокрема щодо гендеру. Уникайте таких тверджень, зупиняйте групу, тримайтеся принципів неконфліктного спілкування та правил ведення дискусії, наводьте приклади. Дайте зрозуміти, що прямі ознаки є первинними, а непрямі – вторинними, тому що вторинні ґрунтуються на відчуттях, а первинні – на фактах.

Питання для самоконтролю

- Що означає поняття «виявлення», або «ідентифікація» осіб, які постраждали від торгівлі людьми?
- Чому кількість виявлених осіб, які постраждали від торгівлі людьми, різняться за даними правоохоронних органів та громадських (зокрема міжнародних) організацій?
- Чи врегульовано нормативно поняття «виявлення» в українському законодавстві?
- З яких етапів складається процес виявлення (ідентифікації) жертв торгівлі людьми?
- Які групи ознак жертв торгівлі людьми ви знаєте?
- Які особливості виявлення (ідентифікації) дітей, постраждалих від торгівлі людьми, ви знаєте?
- Які характерні ознаки осіб, які отримали психотравму?
- Яка роль навчального закладу у наданні допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми?
- Чому виявлення жертв торгівлі людьми є важливим?

ЗАНЯТТЯ 2.

Проведення опитування (інтерв'ю) дитини, яка ймовірно постраждала від торгівлі людьми.

Мета: навчитися проводити опитування (інтерв'ю) із дотриманням морально-етичних принципів та керівних принципів ВООЗ.

Метод: рольова гра в парах з подальшим груповим обговоренням.

Хід проведення заняття

1. Об'єднайте учасників у пари. Створіть кілька пар, де учасниками будуть представники різної статі (якщо це можливо).
2. Поясніть, що це буде рольова гра, яка передбачає вибір ролей «ймовірно постраждалої особи» та «педагога (психолога)», які проводять зустріч в окремій кімнаті школи.
3. Роздайте необхідний матеріал для кожної пари: «ймовірно постраждалим» – історію (ситуацію), «педагогу (психологу)» – 10 керівних принципів ВООЗ щодо проведення інтерв'ю за етичними нормами.
4. Дайте 5 хвилин на ознайомлення з матеріалами та 10–15 хвилин на гру в парах.
5. Поверніть учасників у коло обговорення результатів та «виведіть з ролей».
6. Запитайте «ймовірно постраждалих», що вони відчували під час гри? Чому? Які виникали труднощі?
7. Запитайте «відповідальних осіб», що вони відчували? Чому? Чи вдалося почути ситуацію дитини? Що цьому сприяло?
8. Зверніть увагу на пари з різним гендерним представленням, запитайте про їхні відчуття та їх причини.
9. Зверніть увагу на вік «ймовірно постраждалої особи» та особливості проведення інтерв'ю з дітьми.
10. Дайте можливість учасникам запитати групу або викладача про те, що залишилось незрозумілим.
11. Підбийте підсумок та сформулюйте висновки щодо процесу проведення інтерв'ю.

Методичні застереження

Чітке дотримання правил виконання вправи дасть позитивний результат. Керуйте процесом як її виконання, так і обговорення у колі: спочатку – «ймовірно постраждали», а потім – «педагоги (психологи)». Слідкуйте за тим, щоб всі учасники говорили у колі від імені своїх персонажів, а не від свого імені.

Питання для самоконтролю

- Чи існує нормативний документ, який зазначає вимоги до проведення опитування дитини, яка зазнала сексуальної експлуатації?
- Хто може проводити опитування дитини, яка постраждала від торгівлі людьми?
- Які основні вимоги до організації та проведення первинного опитування дитини, яка зазнала експлуатації?
- Хто має бути присутнім під час бесіди з дитиною щодо вчиненого злочину торгівлі?

ЗАНЯТТЯ 3.

Планування роботи з попередження торгівлі людьми в рамках навчально-виховної роботи освітнього закладу

Мета: навчитися планувати, організовувати і проводити заходи з попередження торгівлі людьми у контексті навчально-виховної роботи педагога.

Метод: робота в малих групах з подальшим груповим обговоренням.

Хід проведення заняття

1. Об'єднайте учасників в малі групи по 4 - 5 осіб.
2. Опишіть завдання для груп: створити план тематичного тижня заходів з попередження торгівлі людьми в освітньому закладі за поданою схемою:

№	Назва заходу	Форма роботи	Учасники	Необхідні ресурси	Відповідальні особи	Термін виконання
1	Приклад: «Свідомий вибір сьогодні – надійний успіх завтра!»	тренінг для тренерів	лідери 8–11 класів, учнівська рада, 22 особи	канцтовари, мультимедіа, роздаткові матеріали для учасників	психолог, педагог-організатор, класний керівник 10-а класу	18 жовтня 2017 року

3. Створіть опорний план-конспект одного запланованого заходу (на вибір).
4. Оберіть доповідача та презентуйте роботу у групі.
5. Проаналізуйте форми запропонованої роботи групи та дайте коментар (за потреби).
6. Обговоріть з групою труднощі, які виникли під час планування. Чи в усіх учасників групи є достатньо навичок для реалізації планів?
7. Надайте можливі варіанти коментарів, порад щодо того, де можна знайти необхідну інформацію, матеріали для реалізації спроектованих заходів.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Міжнародне законодавство як джерело національних норм у сфері протидії торгівлі людьми в Україні.
2. Нові виклики торгівлі людьми на тлі збройного конфлікту в Україні.
3. Особливості реабілітації жінок та чоловіків, які постраждали від торгівлі людьми.
4. Діяльність міжнародних та національних громадських організацій щодо надання допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми.
5. Психотравма у осіб, які постраждали від торгівлі людьми. Попередження ревіктимізації.
6. Діяльність громадських організацій в Україні у сфері попередження торгівлі людьми.
7. Попередження дитячої праці в Україні.
8. Виховний потенціал інтерактивних ігор «Рожеві окуляри» та «Галопом по Європах» у попередженні торгівлі людьми, зокрема дітьми.
9. Інформування про ризики та небезпеки нелегального працевлаштування в системі профорієнтаційної роботи з учнівством.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Україна позиціонується у світі щодо торгівлі людьми:

- 1) як країна, з якої постачають «живий товар»
- 2) як країна, до якої ввозять жертв торгівлі людьми
- 3) як країна призначення, постачання та транзиту «живого товару»

2. Статистика щодо постраждалих / потерпілих від торгівлі людьми в Україні, за даними державних структур та неурядових організацій, різниться тому, що:

- 1) вони працюють в різному правовому полі
- 2) вони мають різні критерії виявлення та рівень довіри населення
- 3) вони мають різні повноваження
- 4) вони діють на різних територіях

3. Які є групи ризику щодо потрапляння в ситуацію торгівлі людьми:

- 1) особи, які багато подорожують
- 2) безробітні, діти без належного догляду, особи в уразливому стані, ВПО
- 3) довірливі та наївні особи

4. Позначте відповідь, де зазначено тільки форми експлуатації:

- 1) сексуальна, вербування, трудова, вилучення органів, примусова вагітність
- 2) сексуальна, трудова, примусова вагітність, вилучення органів, жебракування
- 3) обман, шантаж, погрози, насильство, залякування, обмеження свободи пересування
- 4) вербування, переміщення, передача / одержання, насильство

5. Яка послідовність етапів вчинення злочину торгівлі людьми?

- 1) вербування, переміщення, передача / одержання людини, експлуатація
- 2) переміщення, вербування, передача / одержання, експлуатація
- 3) передача / одержання, переміщення, вербування, експлуатація

6. Виявленням дітей, які постраждали від торгівлі людьми, займаються в Україні:

- 1) абсолютно всі юридичні структури будь-якої форми власності
- 2) тільки спеціалізовані структурні підрозділи поліції
- 3) суб'єкти взаємодії, які визначені законодавством України
- 4) тільки служби у справах дітей

7. Чи існує в Україні єдиний державний реєстр осіб, які постраждали від торгівлі людьми?

- 1) ні, кожна організація веде свою статистику
- 2) так, її веде Міністерство соціальної політики України
- 3) так, її веде Національна поліція України
- 4) ні, це не передбачено законодавством

8. Законодавство України, яке тлумачить термін «торгівля дітьми», – це:

- 1) Кримінальний кодекс України
- 2) Закон України «Про протидію торгівлі людьми», Кримінальний кодекс України
- 3) Закон України «Про протидію торгівлі людьми»
- 4) такого не існує

9. В Україні найбільше виявлено постраждалих / потерпілих від торгівлі людьми серед:

- 1) жінок
- 2) дітей
- 3) чоловіків
- 4) показники постійно змінюються

10. Прямими ознаками особи, яка постраждала від торгівлі людьми, є:

- 1) її вік, стать, місце походження, стан здоров'я, ознаки насильства
- 2) ті, що визначені законодавством в тлумаченні терміна «торгівля людьми»
- 3) не визначені законодавством
- 4) будь-які ознаки, які вказують на ознаки насильства

11. Непрямими ознаками особи, яка постраждала від торгівлі людьми, є:

- 1) її вік, стать, місце походження, стан здоров'я, ознаки насильства
- 2) ті, що визначені законодавством в тлумаченні терміна «торгівля людьми»
- 3) не визначені законодавством
- 4) будь-які ознаки, які вказують на ознаки насильства

12. Причиною низького показника виявлення осіб, які постраждали від торгівлі людьми, в Україні є:

- 1) всі постраждалі особи виявляються за межами країни
- 2) низька взаємодія суб'єктів; побоювання постраждалих / потерпілих; відсутність проактивності та мотивації в діях суб'єктів НМВ
- 3) невизначеність законодавством

13. Яка структура здійснює процедуру встановлення статусу особи / дитини, яка постраждала від торгівлі людьми:

- 1) спеціальний підрозділ Національної поліції
- 2) відповідальний структурний підрозділ місцевої державної адміністрації
- 3) служба у справах дітей
- 4) місцеві неурядові та міжнародні організації

14. У дітей, які постраждали від торгівлі людьми, виявлення уразливого стану:

- 1) є необхідним в усіх випадках
- 2) є необхідним в окремих випадках
- 3) не є необхідним, адже діти апіорі є в уразливому стані
- 4) не передбачено законодавством

15. Однією із важливих ознак особи, яка постраждала / потерпіла від торгівлі людьми, іноземця або особи без громадянства є:

- 1) перетин кордону
- 2) вилучення документів у особи експлуаторами
- 3) всі дії, способи та мета, спрямовані проти особи
- 4) ознаки насильства

16. Механізм взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, ґрунтується на:

- 1) добровільній участі
- 2) чіткому виконанні суб'єктами в межах своєї компетенції заходів з протидії торгівлі людьми
- 3) тісній співпраці державних органів, громадських та міжнародних організацій
- 4) забезпеченні спільного фінансування на виконання суб'єктами заходів з протидії торгівлі людьми

17. На який період надається статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми, іноземцям або особам без громадянства:

- 1) на 1 рік
- 2) на 2 роки з можливістю продовження строку
- 3) довічно
- 4) не врегульовано законодавством

18. Документ, який зазначає особливі умови опитування дитини, яка постраждала від торгівлі людьми:

- 1) Закон України «Про протидію торгівлі людьми»
- 2) Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства
- 3) Кримінальний процесуальний кодекс України
- 4) не врегульовано законодавством

19. Для отримання допомоги постраждала від торгівлі людьми особа звертається до:

- 1) місцевої державної адміністрації
- 2) центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді
- 3) відділу боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми
- 4) громадської організації, яка здійснює заходи з протидії торгівлі людьми
- 5) усі вище перераховані відповіді правильні

20. Якщо особа, яка постраждала від торгівлі людьми за кордоном, має на меті повернутися додому, вона може звернутися за допомогою до:

- 1) дипломатичного представництва України
- 2) представництва міжнародної організації, яка здійснює заходи з протидії торгівлі людьми
- 3) відділу поліції
- 4) усі вищеперераховані відповіді правильні

21. Який суб'єкт проводить оцінку потреб особи, яка постраждала від торгівлі людьми:

- 1) центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді
- 2) структурний підрозділ місцевої державної адміністрації
- 3) відділ боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми
- 4) громадська організація, яка здійснює заходи з протидії торгівлі людьми

22. Який суб'єкт складає реабілітаційний план для особи, яка постраждала від торгівлі людьми:

- 1) центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді
- 2) структурний підрозділ місцевої державної адміністрації
- 3) відділ боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми
- 4) громадська організація, яка здійснює заходи з протидії торгівлі людьми

23. Допускається розголошення відомостей про особисте життя постраждалої особи:

- 1) для ефективного виконання реабілітаційного плану
- 2) для викриття злочинців
- 3) для отримання особою невідкладної допомоги за оцінку потреб
- 4) забороняється

24. У разі, коли постраждала особа змінила місце проживання:

- 1) реабілітаційний план достроково припиняється
- 2) його виконання продовжується
- 3) повідомляється відповідна місцева держадміністрація за місцем проживання або перебування, та їй передається план реабілітації
- 4) реабілітаційний план припиняється з подальшим повідомленням Мінсоцполітики

25. Заклади освіти в Україні у заходах реабілітації особи, яка постраждала від торгівлі людьми:

- 1) не беруть участі
- 2) беруть участь в межах своєї компетенції
- 3) тільки виявляють та перенаправляють

ГЛОСАРІЙ

АУТОАГРЕСІЯ

агресія, що спрямована на себе.

БОРОТЬБА З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ

система заходів, що здійснюються в рамках протидії торгівлі людьми, спрямованих на виявлення злочину торгівлі людьми, у тому числі незакінченого, а також виявлення осіб, які від цього постраждали, встановлення фізичних / юридичних осіб – торгівців людьми та притягнення їх до відповідальності (*Закон України Про протидію торгівлі людьми від 20.09.2011 № 3739-VI, Cm. 1: http://kodeksy.com.ua/pro_protidiyu_torgivli_lyud_mi.htm*)

ВЕРБУВАННЯ ЛЮДИНИ

це досягнення домовленості шляхом безпосереднього наймання, тобто запрошування і набору добровольців ніби для участі у певній діяльності (*Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 342.*)

ВИЯВЛЕННЯ ОСОБИ, ЯКА ПОСТРАЖДАЛА ВІД ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

з'ясування інформації, яка дає підстави вважати, що певна фізична особа постраждала від торгівлі людьми. (*Закон України Про протидію торгівлі людьми від 20.09.2011 № 3739-VI, Cm. 1: http://kodeksy.com.ua/pro_protidiyu_torgivli_lyud_mi.htm*)

ГРУПА РИЗИКУ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

це група, що об'єднує особливо вразливих людей, щодо яких існує висока ймовірність того, що вони можуть стати об'єктами торгівлі людьми.

ДИТИНА

особа віком до 18 років (повноліття), якщо за законом, який застосовується до цієї особи, вона не набуває повної дієздатності раніше.

ДИТЯЧА ПРАЦЯ

оплачувана і неоплачувана робота та діяльність (в тому числі послуги), що в психологічному, фізичному, соціальному або моральному аспектах пов'язана з небезпекою чи заподіянням шкоди дитині. Дитяча праця – це праця, яка є шкідливою та небезпечною для дітей і заборонена міжнародним і національним законодавством.

**ДИТЯЧА
ПРОСТИТУЦІЯ**

використання дитини у діяльності сексуального характеру за винагороду або будь-яку іншу форму відшкодування; втягнення чи пропонування дитині надання послуг щодо здійснення сексуальних дій за гроші чи іншого використання цієї чи іншої особи.

**ДИТЯЧА
ПОРНОГРАФІЯ**

будь-яке зображення будь-якими засобами дитини, яка здійснює реальні або змодельовані відверто сексуальні дії, або будь-яке зображення статевих органів дитини, в основному в сексуальних цілях. Вона складається з візуального зображення дитини, яка втягнена в безпосередні сексуальні контакти, реальні чи змодельовані, чи непристойний показ геніталій з метою надання користувачеві сексуального задоволення, і охоплює виробництво, розповсюдження чи використання таких матеріалів.

**ЗВИЧАЇ, ПОДІБНІ
ДО РАБСТВА**

- боргова кабала – стан чи становище, що виникає внаслідок передачі боржником у заставу в забезпечення боргу особою праці або праці залежної від нього особи, якщо обумовлена цінність виконуваної роботи належним чином не зараховується в погашення боргу та/або якщо тривалість цієї роботи не обмежена і характер її не визначений;
- кріпацький стан – це такий стан, коли користувач зобов'язаний жити і працювати на землі, що належить іншій особі, й виконувати для неї визначену роботу за винагороду або без такої й не може змінити цей свій стан;

ЗВИЧАЇ, ПОДІБНІ ДО РАБСТВА

- будь-який інститут чи звичай, коли жінку обіцяють за винагороду видати (чи видають) заміж її батьки, опікун, родина або будь-яка інша особа або група осіб без права відмови з її боку; чоловік жінки, його родина або його клан за винагороду і без такої мають право передати її іншій особі; жінка після смерті чоловіка передається у спадщину іншій особі;
- будь-який інститут чи звичай, в силу яких дитина передається одним або обома її батьками чи опікуном іншій особі за винагороду або без такої з метою експлуатації цієї дитини чи її праці. (Див.: *Стаття 1 Додаткової конвенції про скасування рабства, торгівлі та інститутів і звичаїв, східних з рабством, від 7 вересня 1956 р.*: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_160)

ЗДІЙСНЕННЯ ІНШОЇ НЕЗАКОННОЇ УГОДИ, ОБ'ЄКТОМ ЯКОЇ Є ЛЮДИНА

передбачає здійснення таких угод, як дарування, міна, надання у безоплатне користування, передача в рахунок погашення боргу та будь-яких інших, за якими особа передається для експлуатації (*Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 342.*)

ЕКСПЛУАТАЦІЯ ДІТЕЙ ВКЛЮЧАЄ

втягнення дитини в протиправну або злочинну діяльність (в тому числі в торгівлю чи виробництво наркотиків та жебракування); використання дітей у збройних конфліктах; роботу, яка за своїм характером чи умовами праці може завдати шкоди здоров'ю чи безпеці дітей відповідно до визначення національного законодавства; найм або залучення до роботи дитини, яка не досягла відповідного мінімального віку для прийому на таку роботу, інші форми експлуатації і незаконне усиновлення (*European Commission – DG Justice, Freedom and Security (JLS). Recommendations on Identification and Referral to Services of Victims of Trafficking in Human Beings [Європейська комісія – ГД з питань правосуддя, свободи та безпеки (ПСБ). Рекомендації з ідентифікації жертв торгівлі людьми і направлення їх для отримання послуг із захисту та допомоги]. – Брюссель, 2007. – С. 5.*)

**ЕКСПЛУАТАЦІЯ
ЛЮДИНИ**

це всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусова праця або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусова вагітність, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо. (Стаття 149 Кримінального кодексу України: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>)

**КРАЇНА
ПОХОДЖЕННЯ**

країна, де особа проживала до того, як мігрувала чи потрапила в ситуацію торгівлі людьми.

**КРАЇНА
ПРИЗНАЧЕННЯ**

країна, в якій проживає особа після міграції чи після того, як потрапила в ситуацію торгівлі людьми.

КРАЇНА ТРАНЗИТУ

країна, через яку пролягає маршрут з країни постачання до країни призначення; дуже часто це робиться для того, щоб отримати документи для в'їзду чи перебування в країні, документи на одруження чи для отримання віз.

**НЕЗАКОННИЙ ВВІЗ
МІГРАНТІВ**

забезпечення з метою одержання, прямо або опосередковано, будь-якої фінансової або іншої матеріальної вигоди, незаконного в'їзду до будь-якої Держави-учасниці будь-якої особи, яка не є її громадянином або не проживає постійно на її території (Стаття 3 Протоколу проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітря, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_790)

**ОСОБА, ЯКА
ПОСТРАЖДАЛА ВІД
ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ**

будь-яка фізична особа, яка стала об'єктом торгівлі людьми і визнана такою відповідно до положень Закону України «Про протидію торгівлі людьми» (Стаття 1 Закону України «Про протидію торгівлі людьми»)

**ОСОБА, ЯКА
ПЕРЕБУВАЄ У
ПІДНЕВІЛЬНОМУ
СТАНІ**

це особа, яка перебуває у стані чи становищі, створеному в результаті дії інститутів чи звичаїв, подібних до рабства (*Стаття 7 Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, східних з рабством*).

**ПЕРЕМІЩЕННЯ
ЛЮДИНИ**

це зміна її місця перебування шляхом перевезення та іншого переміщення її як через державний кордон України, так і в межах території України (*Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 342.*)

**ПЕРЕХОВУВАННЯ
ЛЮДИНИ**

передбачає розміщення людини у певному приміщенні, у транспортному засобі, у певній місцевості тощо, надання їй підроблених документів, зміну зовнішності тощо (*Там само. – С. 343.*)

**ПЕРЕДАЧА АБО
ОДЕРЖАННЯ
ЛЮДИНИ**

це вчинення дій, пов'язаних із переходом контролю над людиною від однієї особи до іншої (*Там само. – С. 343.*)

**ПОПЕРЕДЖЕННЯ
ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ**

система заходів, спрямованих на виявлення та усунення причин і умов, що призводять до торгівлі людьми (*Стаття 1 Закону України «Про протидію торгівлі людьми»*).

ПОРНОБІЗНЕС

це частково чи повністю дозволений у тій чи іншій країні чи незаконний вид підприємництва, пов'язаний з проституцією, утриманням будинків розпусти, виготовленням, збутом і розповсюдженням предметів порнографічного характеру, тощо. Використання у порнобізнесі означає використання особи як сутенера, утримувача будинку розпусти, актора при зйомках порнографічних фільмів, статиста при виготовленні порнографічних журналів тощо (*Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 345.*)

ПОТЕРПИЛИМ

у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди (*Стаття 55 Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р.: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page2>*)

**ПРИМУСОВА
ВАГІТНІСТЬ**

означає посягання на волю жінки, пов'язане з тим, що вона завагітніла, у т.ч. шляхом штучного запліднення, у примусовому порядку (*Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 346.*)

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ

означає будь-яку роботу або службу, що її вимагають від якої-небудь особи під загрозою якогось покарання, і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг (*Стаття 2.1 Конвенції про примусову чи обов'язкову працю від 28 червня 1930 р. № 29: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_136*)

**ПРОТИДІЯ ТОРГІВЛІ
ЛЮДЬМИ**

система заходів, спрямованих на подолання торгівлі людьми шляхом її попередження і боротьби з нею та надання допомоги і захисту особам, які постраждали від торгівлі людьми (*Стаття 1 Закону України «Про протидію торгівлі людьми»*).

**ПОСТ-
ТРАВМАТИЧНИЙ
СТРЕСОВИЙ
РОЗЛАД (ПТСР)**

реакція на травматичний стрес, що може викликати психічні порушення практично в кожній людині.

**СЕКСУАЛЬНА
ЕКСПЛУАТАЦІЯ**

це використання особою іншої людини з метою отримання прибутку для задоволення сексуальних потреб третіх осіб, а також для примусового задоволення власних сексуальних потреб (*Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 344.*)

СТИГМАТИЗАЦІЯ

соціально-психологічне явище «таврування», навішування ярликів (Тушинцева Л.П. До проблеми вивчення феномену стигматизації: <http://vuzlib.com/content/view/707/94/>)

ОБМАН

як засіб впливу полягає у повідомленні людині неправдивих відомостей (наприклад відомостей про те, що вона буде брати участь у конкурсі або отримає широкі можливості працевлаштування за кордоном) або приховуванні певних відомостей, повідомлення яких мало б суттєве значення для її поведінки (Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 343).

РАБСТВО

становище або стан людини, щодо якої здійснюються атрибути права власності або деякі з них (Стаття 1(а) Додаткової конвенції про скасування рабства, раборторгівлі та інститутів і звичаїв, східних з рабством).

РЕАБІЛІТАЦІЯ

вид соціальної роботи, спрямований на здійснення системи заходів з метою відновлення морального, психічного і фізичного стану жертв насильства, постраждалих від торгівлі людьми, їхніх соціальних функцій, корекції індивідуальної чи колективної поведінки відповідно до загальноновизнаних суспільних правил і норм.

РЕІНТЕГРАЦІЯ

система заходів, що спрямовані на повернення дітей до самостійного повноцінного життя.

ТОРГІВЛЯ ДІТЬМИ

здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передача, переховування або одержання дитини шляхом погрози силою чи її застосування або інших форм зловживання владою чи уразливістю становища, або шляхом підкупу, у вигляді платежів чи вигод для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу.

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ

здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, у тому числі сексуальної, з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що відповідно до Кримінального кодексу України визнаються злочином (*Стаття 1 Закону України «Про протидію торгівлі людьми»*)

ТРАВМАТИЧНА СИТУАЦІЯ

такі екстремальні критичні дії, які справляють сильний негативний вплив у випадках загрози життю (фізичному та психологічному здоров'ю) та вимагають надлюдських зусиль з їх опанування.

УРАЗЛИВИЙ СТАН ОСОБИ

це зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин (*Стаття 149 Кримінального кодексу України: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>*).

УСИНОВЛЕННЯ (УДОЧЕРІННЯ) З МЕТОЮ НАЖИВИ

це дії, які досягаються шляхом отримання завдяки усиновленню (удочерінню) будь-якої матеріальної вигоди чи уникнення певних витрат, або втягнення усиновленої дитини з метою наживи у зайняття жебрацтвом, азартними іграми, злочинну діяльність (*Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 343*).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ІНШІ ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

1. Протидія торгівлі людьми: збірник нормативно-правових актів. – К., 2016. – 196 с.
2. Висвітлення в засобах масової інформації проблеми торгівлі людьми: Посіб. для журналістів / А.О. Топчій, Т.С. Шевченко. – К.: Купріянова, 2007. – 157 с.
3. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: Навч.-метод. посіб. / К.Б. Левченко, О.А. Удалова, І.М. Трубавіна та ін.; заг. ред. К.Б. Левченко, О.А. Удалової. – К.: Міленіум, 2005. – 210 с.
4. Інформаційно-просвітницька робота з протидії торгівлі людьми: Метод. рекоменд. / Н. Гусак, І. Романова. – К.: Києво-Могилянська академія, 2011. – 159 с.
5. Ковальчук Л.Г. Соціально-педагогічні умови профілактики торгівлі дітьми: Дис. ... канд. пед. наук. – К.: ІПВ НАПН України, 2009. – 255 с.
6. Культура життєвого самовизначення: інтегративний курс для учнів загальноосв. навч. закладів: Метод. посіб.: У 3 ч. – Ч. III. Старша школа / О.В. Безпалько, М.І. Босенко, Р.Х. Вайнола та ін.; наук. кер. та ред. І.Д. Зверєва. – К.: Златограф, 2004. – 536 с.
7. Методичні рекомендації до проведення в загальноосвітніх навчальних закладах Уроку щодо попередження торгівлі людьми / Т. Бакка. – К.: К.І.С., 2010. – 52 с.
8. Методичні рекомендації щодо обміну інформацією та перенаправлення осіб, які постраждали від торгівлі людьми, між регіональними підрозділами Міністерства соціальної політики та Національної поліції України. – К., 2015. – 56 с.
9. Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція: Метод. посіб. для виховної роботи з учнями з питань протидії торгівлі людьми: 7 клас / Наук. кер. та ред. І.Д. Зверєва та Ж.В. Петрочко. – К.: Основа, 2012. – 188 с.
10. Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція: Метод. посіб. для виховної роботи з учнями з питань протидії торгівлі людьми: 8 клас / Наук. кер. та ред. І.Д. Зверєва та Ж.В. Петрочко. – К.: Основа, 2012. – 168 с.
11. Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція: Метод. посіб. для виховної роботи з учнями з питань протидії торгівлі людьми: 9 клас / Наук. кер. та ред. І.Д. Зверєва та Ж.В. Петрочко. – К.: Основа, 2012. – 164 с.
12. Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція: Метод. посіб. для виховної роботи з учнями з питань протидії торгівлі людьми: 10 клас / Наук. кер. та ред. І.Д. Зверєва та Ж.В. Петрочко. – К.: Основа, 2012. – 140 с.
13. Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція: Метод. посіб. для виховної роботи з учнями з питань протидії торгівлі людьми: 11 клас / Наук. кер. та ред. І.Д. Зверєва та Ж.В. Петрочко. – К.: Основа, 2012. – 132 с.
14. Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція: Програма виховної роботи з учнями з питань протидії торгівлі людьми / Наук. кер. та ред. І.Д. Зверєва та Ж.В. Петрочко. – К.: Основа, 2012. – 88 с.

15. Петрочко Ж.В. Дитина в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав: Монографія. – Рівне: Видавець О. Зень, 2010. – 368 с.
16. Програма підвищення кваліфікації службовців і спеціалістів місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, установ та організацій, що задіяні у механізмі перенаправлення постраждалих від торгівлі людьми: Навч.-метод. посіб. / І.Г. Дюміна, В.М. Касьяненко, О.В. Татаренкова. – Донецьк. – 98 с.
17. Протидія торгівлі дітьми та комерційній сексуальній експлуатації дітей: основні положення міжнародного та національного законодавства / Заг. ред. К.Б. Левченко. – К., 2006. – 48 с.
18. Протидія торгівлі людьми: Навч.-метод. посіб. / Н. Гусак та ін.; за ред. Т. Семигіна. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 166 с.
19. Прутченков А.С. Социально-психологический тренинг в школе. – М.: Просвещение, 2001. – 640 с.
20. Соціальна профілактика торгівлі людьми: Навч.-метод. посіб. / За ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіна. – К.: Агентство «Україна», 2007. – 352 с.
21. Соціальна профілактика торгівлі людьми: Навч.-метод. посіб. / За ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної. – К.: Держсоцслужба, 2005. – 344 с.
22. Соціальний аналіз основних чинників торгівлі людьми: реальна ситуація та шляхи запобігання: Зб. наук. пр. / А.В. Алексєєва, Ю.М. Галустян, К.Б. Левченко та ін. – К.: Держ. ін-т пробл. сім'ї та молоді, 2003. – 91 с.
23. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: Навч.-метод. посіб. / За ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної, І.І. Цушко. – К.: Чальцев, 2008. – 384 с.
24. Творимо разом світ, безпечний для дитини: Інформ.-метод. матеріали / Автори-упоряд.: Т.І. Мирошніченко, О.В. Руда, О.М. Румак; наук. кер. та ред. І.Д. Зверєва. – К., 2012. – 268 с.
25. Теоретико-методичні основи протидії дитячій праці в Україні: Навч.-метод. посіб. / За заг. ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 334 с.
26. Топчій А. Висвітлення в засобах масової інформації проблеми торгівлі людьми: Посіб. для журналістів. – К., 2007. – 436 с.
27. Топчій А. Нелегальна трудова міграція та торгівля людьми. Висвітлення проблеми у ЗМІ. – К., 2008. – 399 с.
28. Фопель К. На порозі дорослої життя: Психологічна робота з підлітками та проблемами. Відокремлення від батьків. Любов і дружба. Сексуальність. – М.: Генезис, 2008. – 208 с.
29. Цюман Т.П. Формування культури життєвого самовизначення старшокласників засобами освітнього тренінгу: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. – К., 2008. – 185 с.
30. Чернякова А.В. Партнерська взаємодія волонтерів вищого навчального закладу і громадських організацій у сфері протидії торгівлі людьми: Навч.-метод. посіб. – Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. – 92 с.

